

Vertalen op kleine schaal. Een bijbelvertaalproject in Papoea Nieuw-Guinea¹

Sake Stoppels

Moet je een bijbelvertaling maken voor achthonderd mensen? Het gezonde verstand zegt uiteraard onmiddellijk nee, maar toch gebeurt het. Toen ik mijn echtgenote leerde kennen, maakte ik kennis ook met het Onobasulu vertaalproject waar ze bij betrokken was. Mijn aanvankelijke scepsis is omgeslagen in geloof in de zinvolheid en vruchtbaarheid van het werk.

Het leven van de Onobasulu's

Omringd door oerwoud ligt in de hooglanden van Papoea Nieuw-Guinea het dorp Walagu. Een stipje op de kaart van dit ruige en ontoegankelijke land. Papoea Nieuw-Guinea vormt samen met West Papoea (het voormalige Irian Jaya) een geografische eenheid. Een vrijwel rechte streep deelt het eiland in tweeën, vrucht van het koloniale verleden. Het westelijke deel hoort bij Indonesië, het oostelijke deel vormt het sinds 1975 onafhankelijke Papoea Nieuw-Guinea. Walagu is het hoofddorp van de kleine taalgroep van de Onobasulu-mensen. Er zijn nog geen duizend sprekers! Voor taalkundigen is Papoea Nieuw-Guinea een waar El Dorado, want er worden ruim zevenhonderd verschillende talen gesproken. En dan worden de dialecten binnen talen nog niet eens meegerekend. Vanaf Walagu loop je door het oerwoud in een paar uur naar een naburige taalgroep. De taal van dit buurvolk verschilt in hoge mate van de Onobasulu-taal. Veel meer dan bijvoorbeeld het Nederlands van het Duits verschilt.

In Walagu gaat alles te voet. Wegen zijn er niet, voertuigen ook niet. De Onobasulu-dorpen zijn onderling verbonden door een net van smalle, door het oerwoud gekapte paden. De dichtstbijzijnde weg is twee dagen lopen. Het contact met de buitenwereld wordt vooral onderhouden via de zendradio die met het bijbelvertaalwerk in het dorp is gekomen. Het is het enige communicatiemedium. Het dorp beschikt sinds 1991 wel over een airstrip waar kleine vliegtuigen kunnen landen.

Pas in de jaren vijftig van de vorige eeuw ontstonden de eerste geregelde contacten met de buitenwereld.² Australische patrouilles – Papoea Nieuw-Guinea was in die tijd onderdeel van Australië – verkenden de binnenlanden. De oudere Onobasulu's weten nog wat voor schok het voor hen was blanke mensen te zien. Velen in de hooglanden meenden aanvankelijk te maken te hebben met geesten, omdat ze geloofden dat hun voorouders zouden veranderen in witte geesten. Een blik in de latrines van de blanken leerde hen echter dat het niet om geesten ging. Feitelijk leefde het Onobasulu-volk in de jaren vijftig nog in het stenen tijdperk. Met hun stenen bijlen hakten ze bomen om en verbouwden tussen de omgevallen bomen hun gewassen, met name zoete aardappelen. Als de grond was uitgeput, maakten ze een nieuw stuk oerwoud vrij. Feitelijk doen ze dat nog steeds. Aan ruimte was en is geen enkel gebrek. Betaalde arbeid kent het dorp eigenlijk niet. Betaling is er hooguit in natura. Om geld te verdienen moet je het Onobasulu-gebied uit. Dat zou overigens kunnen gaan veranderen als de proefboringen die recent zijn verricht, wijzen op winbare hoeveelheden olie.

Begin jaren zestig ontstonden de eerste contacten met het christendom. Een zendeling van de Zevende Dag Adventisten kwam naar de Onobasulu's. Voor dit kerkgenootschap is het varken een onrein dier en de zendeling zei dus ook dat ze hun varkens moesten opgeven. Maar het varken was en is voor de Onobasulu's hét dier bij uitstek! Van oudsher is het zo ongeveer hun munteenheid. Bruidsprijzen werden en worden bijvoorbeeld nog steeds vooral in aantallen varkens uitgedrukt. En ook de status van mensen wordt voor een deel afgemeten aan het aantal varkens dat ze bezitten. De zendeling had dan ook weinig succes en vertrok zonder bekeerlingen. In ongeveer dezelfde tijd kwam vanuit de naburige taalgroep van de Huli's een Papoea Nieuw Guineese zendeling naar de Onobasulu's. Hij had niets tegen varkens en dat gaf al wat meer lucht. Belangrijk in hun uiteindelijke acceptatie van het christendom is het verhaal geweest over de uittocht uit Egypte en het beschermende bloed aan de deurposten waardoor Israël het lot van de Egyptenaren bespaard bleef (Exodus 12). Want dit verhaal leek als twee druppels water op een van hun eigen rituelen. Wanneer iemand uit het clanhuis ernstig de mist was ingegaan – met name op het gebied van seksualiteit – moesten alle bewoners van het huis binnenblijven. Op kosten van de overtreder werd een varken geslacht. Het bloed werd aan de deurposten gesmeerd en bij iedereen ook op het kuiltje tussen de beide sleutelbenen. Voor de Onobasulu-mensen was dat een plek waar de geesten binnen zouden kunnen komen. Men hield het dan ook altijd bedekt. Met de nachtelijke bloedceremonie hoopte men dat de wraak van de geesten het huis voorbij zou gaan. Het zeer herkenbare verhaal uit Exodus (“dit is ónze God!”) overtuigde hen en heeft er mede toe bijgedragen dat het volk vrijwel collectief is overgegaan tot het christendom. In 1972 waren er de eerste dopelingen, in 1973 werd de kerk gesticht.

Het blijft voor ons overigens lastig te peilen wat de eerste bekeerlingen motiveerde om over te gaan tot het christendom. Christelijk geloof en westerse spullen (ijzeren bijlen!) vormden een vrijwel onontwarbare kluwen. Het afgelopen jaar vertelde een van de eerste dopelingen ons dat de doop in de rivier hen had overrompeld. De Huli-zending vond het tijd worden dat er wat gebeurde en troonde vijf echtparen mee naar de rivier. Druipend – droge kleren hadden ze niet bij zich – vierden ze na de doop hun eerste Avondmaal.

Op weg naar een eigen bijbelvertaling

Een eigen bijbelvertaling ontbrak uiteraard nog. Men was aangewezen op de Pidginvertaling van het Nieuwe Testament die in 1969 gereed was gekomen. Pidgin is de handelstaal van Papoea Nieuw-Guinea. Veel Engelse woorden zijn er in terug te vinden of verbasterd en ook het Duits heeft haar sporen nagelaten. De meeste Onobasulu's spreken echter geen Pidgin en mede daarom kwam gaandeweg het verlangen naar een bijbelvertaling in de eigen taal. Maar voor een ongeschoold en deels ook ongeletterd volk van nog geen duizend mensen is dat een veel te grote opgave. Men was wel eens begonnen en noteerde vertaalde gedeelten in schriftjes, maar dat bleek niet te doen te zijn. Juist met het oog op kleine taalgroepen als de Onobasulu is Wycliffe Bijbelvertalers opgezet, een organisatie die zich beijvert om ook die taalgroepen een vertaling te geven die te klein zijn om door de nationale bijbelgenootschappen bediend te worden.³ De Onobasulu's klopten dan ook aan bij de Papoea Nieuw Guineese tak van Wycliffe en na onderzoek werd besloten een vertaler toe te wijzen die samen met lokale vertalers zou gaan werken aan een eigen vertaling. Onderzoek vooraf is nodig om te onderzoeken hoe vitaal de taal is en welke motieven er zijn om een vertaling te vragen. Niet alle talen van Papoea Nieuw-Guinea zijn even vitaal, sommige zijn bezig uit te sterven. Het heeft uiteraard weinig zin om te beginnen aan een jarenlang project wanneer de kinderen de taal al niet meer spreken. Maar door het isolement van de Onobasulu's en hun sterke motivatie was er voldoende grond om het vertaalwerk te starten.

Wat het voor hen betekent mag wel blijken uit een klein voorval uit de beginperiode van het vertaalwerk. Het vertaalteam was bezig met de eerste Johannesbrief. Voor iedereen was het nog nieuw en dus werd er met grote inzet en concentratie gewerkt. Maar opeens leek de aandacht weg te zijn, want de drie vertalers begonnen onderling te fluisteren. Mijn vrouw kon het niet precies volgen, ze ving slechts flarden op. De mannen spraken over vissen, fuiken en rivierkreeften, woorden die geen van alle voorkomen in de eerste Johannesbrief. Mijn vrouw vermoedde dan ook dat ze er de brui aan wilden geven en wilden gaan vissen. Maar gelukkig had zij het misverstaan, want het tegengestelde was juist het geval. De Onobasulu's vissen met behulp van fuiken, gemaakt van bladeren. Ze zetten ze uit in de kleine rivieren die hun woongebied doorsnijden. Vanaf de oever kun je zien of er wat in zit, want dan bewegen de fuiken. Uiteraard kun je niet zien wat er in zit, daarvoor moet je ze open maken. Juist dat alledaagse beeld gebruikten ze om duidelijk te maken wat de opbrengst was van Onobasulu-vertaling. In de Pidgin-vertaling konden ze wel zien dat er iets bewoog, maar wat dat was, bleef onhelder. Bezig zijnde met de Onobasulu-vertaling ging de tekst open en zagen ze pas echt hoe goed 'de vangst' was.

Van belang is hier het gegeven dat het Pidgin een arme taal is en dat bovendien de Pidgin-vertaling een vlakke vertaling is, waar met name veel beeldtaal uit wegvertaald is. Dat het zelfs in letterlijke zin een vlakke vertaling is, ontdekte ik toen een korte overweging zou houden over Psalm 72. De Onobasulu's leven tussen twee hoge bergen in en hun hele leefgebied is heuvelachtig. De beeldtaal uit vers 3 van Psalm 72 leek me dan ook zeer herkenbaar: "Mogen voor het volk de bergen vrede dragen, ook de heuvelen, in gerechtigheid." In de Pidgin-vertaling is echter geen heuvel of berg meer te bespeuren! Wat drijft vertalers er toe om in een ontzettend geaccidenteerd land als Papoea Nieuw-Guinea deze metaforen weg te vertalen? Zo zijn er meer vragen te stellen bij de Pidgin-vertaling. In ieder geval wordt de Onobasulu-vertaling een 'rijkere' vertaling, eenvoudigweg omdat in deze taal veel subtielere mogelijkheden tot expressie zijn. Natuurlijk is het Pidgin onmisbaar in dit land als 'lingua franca', maar het is de vraag wat er met een volk gebeurt als het is overgeleverd aan een arme en min of meer kunstmatige taal. Alleen daarom al verdienen de locale talen maximale ondersteuning.

Heeft bijbelvertalen zin?

Vragen zijn er overigens ook te stellen bij het vertalen van de Bijbel in orale talen. De Duitse onderzoeker Günther Renck constateert bijvoorbeeld dat de Bijbelvertalingen in de locale talen vaak heel weinig gebruikt worden.⁴ Natuurlijk is er veel vreugde bij de *dedication* van het Nieuwe Testament of van de hele Bijbel, maar daarna wordt het soms angstig stil. Hele oplages van de Bijbel liggen te versloffen op planken of vallen ten prooi aan de kakkerlakken. Renck noemt vier verschillende oorzaken voor het verschijnsel. Drie daarvan zijn hier de moeite van het vermelden waard.⁵ Een eerste verklaring is dat

‘lezen’ niet hoort bij de stamtalen. Het zijn orale talen die nooit op schrift zijn gesteld. Dat geldt ook voor bijvoorbeeld het Onobasulu. Lezen doe je in het Engels of in het Pidgin, niet in het Onobasulu. Ik denk dat hier veel waars in zit. Mijn ouders zijn allebei op en top Groningers. Ze spreken onderling altijd Gronings, maar geen haar op hun hoofd die er aan denkt om de Bijbel in het Gronings te gaan lezen, terwijl wel hele stukken van de Bijbel in het Gronings zijn vertaald. Dat zou wel met dezelfde ‘ongeschreven staat’ van het Gronings te maken kunnen hebben. Gronings spreek je, Gronings lees je niet! Socio-linguïstisch gezien is dit een belangrijk punt. Een tweede factor is het feit dat spreektaal iets anders is dan schrijftaal. Pogingen om schrijftaal – bijvoorbeeld het Nieuwe Testament – om te zetten in een stamtaal die alleen maar spreektaal kent, leiden vaak tot tamelijk onleesbare verhalen. Een derde verklaring die Renck noemt, is de hoeveelheid literatuur die is vertaald en de eenzijdigheid daarvan. Om het lezen te stimuleren moet je verschillende genres leesvoer produceren. Alleen maar de Bijbel is niet voldoende. Dat stimuleert te weinig om bedreven te raken in het lezen van de eigen taal. Voor veel mensen is de Bijbel als leesboek ook niet zo interessant. In Nederland bijvoorbeeld wordt de Bijbel misschien nog wel steeds goed verkocht, maar verslonden door grote groepen lezers wordt hij bepaald niet. En waarom zou dat in een land als Papoea Nieuw-Guinea anders zijn? De Bijbel biedt niet veel nieuwe informatie (het gaat me nu even niet om existentieel lezen!). De verhalen zijn meestal al bekend uit de Pidgin Bijbel en uit preken en je dringt hooguit dieper door in een wereld die je al kende. ‘Nieuwe’ informatie krijg je niet.

Een ander punt is dat het kritisch lezen niet gestimuleerd wordt bij enkel religieuze lectuur. Deze is immers waar en verdraagt geen tegenspraak. Renck is zelfs bang dat daar waar (vrijwel) uitsluitend religieuze teksten worden gelezen, het geschreven woord een magische inhoud krijgt. Iets is waar omdat het geschreven staat. Dat spoort wel met ervaringen van mijn echtgenote. Ze kreeg bijvoorbeeld voor de millennium wende mensen aan de deur met een pamflet waarop stond dat Jezus terug was en al was gesignaleerd. Dat moest ook wel kloppen, zeiden de mensen, want het stond immers op papier... Renck meent dat wanneer geprobeerd wordt de locale taal ook tot een leestaal te maken, er een behoorlijke hoeveelheid literatuur nodig is die bovendien ook nog eens verscheiden moet zijn. Hij vindt dan ook dat Wycliffe zich te snel en te eenzijdig concentreert op het vertalen van de Bijbel. Ik heb het gevoel dat zijn analyse wel hout snijdt. Verbreding is nodig. Bijbelvertaalwerk kan niet geïsoleerd gebeuren. Dat is ook een belangrijk punt bij het Onobasulu-vertaalwerk. Onderdeel van het programma is het schrijven van korte verhalen door de mensen zelf. Een van de alfabetiseringswerkers heeft zijn vader en andere oudere Onobasulu’s geïnterviewd over hun geschiedenis en zal dat gaan verwerken tot een klein boekje.

Onlosmakelijk verbonden met het vertaalwerk is er het alfabetiseringswerk. Het analfabetisme onder de Onobasulu’s is hoog. De overheid laat het op dit punt ook ernstig afweten. Door de ontoegankelijkheid van het land, door de nationale armoede, maar ook door corruptie en wanbeheer is het onderwijs in Papoea Nieuw een moeizame aangelegenheid. Momenteel is er in het Onobasulu-gebied geen enkel onderwijs van overheidswege. Een Nederlands fonds heeft voor het alfabetiseringswerk extra geld ter beschikking gesteld. Zeer gemotiveerd geven twee mannen, die via Wycliffe opgeleid zijn, leiding aan dit werk. Kinderen en volwassenen leren zo lezen en schrijven in de eigen taal. Onder andere is de reeds voltooide en gedrukte vertaling van het Marcus-evangelie ‘lesstof’. Ook worden legenden uit de eigen cultuur gebruikt en korte verhalen over het leven van alledag.

Een kwestie die Renck niet noemt, maar die wel de moeite van het vermelden waard is, is de rol van de voorgangers in de acceptatie en het gebruik van een bijbelvertaling in de eigen taal. Soms zijn zij het juist die de introductie ervan blokkeren. In de regel zijn ze tweetalig en kunnen ze de bijbel in de landstaal lezen. Dat geeft hen een voorsprong op veel van de kerkleden die alleen de locale taal spreken. Die voorsprong – en de bijbehorende macht! – raken ze echter kwijt als de Bijbel ook in de eigen locale taal beschikbaar wordt. Daarbij komt nog dat ze ook heel anders zullen moeten gaan preken. Veel preken bestaan uit een parafaserende vertaling van het gelezen gedeelte, maar dat is uiteraard niet meer nodig bij een vertaling in de eigen locale taal. Dat vraagt veel van voorgangers, zelfs zoveel dat wel wordt gesproken van een paradigmawisseling in de zin van Thomas Kuhn.⁶

Jezus als sago des levens

Het vertalen van de Bijbel in de Onobasulu-taal is wel even iets anders dan een nieuwe Nederlandse vertaling. Zestien miljoen mensen die een taal spreken of minder dan duizend, dat maakt voor de ontwikkeling van een taal natuurlijk nogal uit. Zeker als die achthonderd geen lees- en schrijfcultuur hebben en beduidend minder geletterd zijn dan de Nederlanders met hun lange geschreven taaltraditie. In zekere zin is het project waar de Onobasulu’s nu mee bezig zijn te vergelijken met het maken van de

Statenvertaling in het Nederland van enkele eeuwen terug.⁷ Destijds heeft de Statenvertaling onze taal fundamenteel gestempeld en dat geldt ook nu voor de Onobasulu-vertaling. Veel woorden komen nu pas voor het eerst op papier en dus geven de vertaalsessies ook vaak aanleiding tot discussies over de spelling van de eigen taal. Met het vorderen van de vertaling groeit het inzicht in de eigen taal en daarmee ook het gevoel van eigenwaarde. Het Onobasulu is rijk aan participium-achtige constructies en lijkt daarmee meer op het Grieks dan bijvoorbeeld het Nederlands. Het deed de mensen erg goed te horen dat hun taal grammaticaal gezien leek op de grondtaal van het Nieuwe Testament.

Bij iedere vertaling is er de spanning van de gevende en de ontvangende taal. Welke van de twee krijgt het meeste gewicht? En in hoeverre kun je beelden en vergelijkingen omzetten naar de eigen situatie? Vertalen betekent ook altijd dat je de kracht van de ontvangende taal ontdekt. Zo heeft het Onobasulu een aantal zeer treffende uitdrukkingen. Dat bleek bijvoorbeeld bij het vertalen van het eerste en grote gebod uit Markus 12 en parallellen. Dat gebod steekt voor de Onobasulu's uit boven de andere geboden zoals een boom die in het oerwoud beduidend boven andere bomen uitsteekt. Het oerwoud rondom hun dorpen kenmerkt zich door een regelmatige hoogte, maar op sommige plekken staan bomen die aanzienlijk hoger zijn. Het speciale woord voor 'er boven uit steken' is hier gebruikt.

De discussie die rond de weergave van de godsnaam JHWH met het mannelijke 'Heer' in het kader van de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) opnieuw is gevoerd, speelt bij de Onobasulu's niet. Ze hebben gekozen voor het woord *Saminilo*. Het woord *samini* betekent 'voorop, de eerste' zowel in tijd als in plaats. Het achtervoegsel *-lo* maakt dat dit woord op een persoon (man of vrouw) slaat, die *altijd, gewoonlijk*, voorop gaat, de eerste is. Traditioneel was de belangrijkste man uit de familieclan de *Saminilo*. Hij was degene die voorop ging in gevechten, daarmee de anderen beschermend, waardoor hij ontzag en dus gezag verwierf. Zodoende kreeg hij ook het recht de eerste te zijn in de onderlinge politieke organisatie. Al vanaf het begin heeft de Onobasulu kerk dit woord gereserveerd als aanduiding voor de godsnaam. Het past heel goed, zeker ook omdat het woord *samini* ook op de *eerste in tijd* kan slaan. God is de *Saminilo* bij uitstek, de Eerste, van voor *den beginne*. De Onobasulu's spreken ook van *Saminilo Yesu*. Jezus is immers voorop gegaan door de dood heen, en is ook opgewekt als *Eersteling*.

Moelijkheden en vragen duiken bij het vertaalwerk uiteraard ook op. Voor de Onobasulu's is Jezus de sago van het leven. Brood kennen ze niet en dus hebben ze het voedsel genomen dat in hun leven de meest centrale plaats inneemt: de sago. Een maaltijd zonder sago is geen echte maaltijd. Maar het wordt lastig om in de vertaling consequent van sago in plaats van brood te spreken. Sommige contexten lenen zich daar niet voor. Soms is het ook zoeken naar adequate uitdrukkingen in de eigen taal. Wat bijvoorbeeld te denken van Jezus als het Lam Gods in een cultuur waar ze geen schapen kennen, maar alleen varkens? Er zijn ook tal van grammaticale moeilijkheden. Het Onobasulu kent geen vergrotende en overtreffende trap. Uitdrukkingen als 'groter dan' en 'de grootste' kennen ze niet. De vertaling van bijvoorbeeld de kameel die *gemakkelijker* door het oog van een naald gaat dan dat een rijke het Koninkrijk van God binnen gaat, gaf dan ook grote moeilijkheden.⁸

De opbouwwaarde van bijbelvertaalwerk

De kerk heeft vier vertalers aangewezen. Alle vier zijn volgens westerse maatstaven volstrekt onvoldoende geschoold voor bijbelvertaalwerk. Maar met toewijding en met inzet van alles wat ze in huis hebben, werken ze door. De betrokkenheid van anderen is er vooral tijdens een zogenaamde *village-check*, waarbij een grote groep mensen – analfabeet of niet – een vertaald bijbelboek beoordeelt op begrijpelijkheid en natuurlijk taalgebruik. Dat geeft vaak heftige discussies. Tijdens de *village-check* van Marcus schoot de gedachte door me heen dat het eigenlijk jammer is dat wij in ons land al voorzien zijn van meerdere goede vertalingen, want zo'n controle-sessie is bijzonder (gemeente-)opbouwend. Het is prachtig om mee te maken hoe in de marge van de wereldsamenleving vaak nauwelijks geschoolde en soms in vossen gehulde mensen vol vuur bezig zijn hun eigen vertaling te maken. Daar komt de gemiddelde gelovige in Nederland van zijn levensdagen niet aan toe! Aansluitend aan de *village-check* is er ter finale controle nog de zogenaamde *consultant-check*, waarbij een externe, gekwalificeerde consulent op basis van een zo letterlijk mogelijke engelse vertaling van de gemaakte Onobasulu-vertaling het werk nog eens controleert. Dit gebeurt opnieuw samen met de mensen voor wie de vertaling is bedoeld.

Het vertalen gaat langzaam en soms komt de vraag op of dit werk wel mogelijk is in deze kleine gemeenschap. Maar ondertussen groeit er wel wat. Niet alleen een eigen vertaling, maar ook kennis van de Bijbel, algemene ontwikkeling, liefde voor de eigen taal en daarmee een gezonde vorm van zelfbewustzijn. Het is een voorrecht voor een gemeenschap als ze kan werken aan een vertaling in de eigen taal. Er zijn weinig activiteiten die zo opbouwend zijn als juist dit werk!

Anne Dondorp is als taalkundige sinds 1997 betrokken bij het Wycliffe-Onobasulu bijbelvertaaproject. Sake Stoppels is docent gemeenteopbouw en diaconiek aan de VU in Amsterdam en verleent theologische hand- en spandiensten aan het vertaalwerk. Ze verblijven een deel van het jaar in Papoea Nieuw-Guinea.

¹ Dit artikel werd geschreven voor het tijdschrift *Theologisch Debat*. Het verscheen in 2004 (jaargang 1, nummer 4, p. 37-43)

² Het eerste contact was er reeds in de jaren dertig toen de Australiër Jack Hides in het kader van de *Strickland-Purari Patrol* onder andere het gebied van de Onobasulu doorkruiste. Dat kostte een jonge Onobasulu-man het leven. Zie Jack Hides, *Papuan Wonderland*, Sydney 1973, p. 48 ev

³ Zie voor informatie over Wycliffe Bijbelvertalers en Summer Institute of Linguistics, Jan J. van Capelleveen, *Het Woord gaat zijn weg. Een geschiedenis van bijbelvertalen en van de invloed van bijbelvertalingen op de samenleving*, Kampen 1996, p. 231-244

⁴ Günther Renck, *Contextualisation of Christianity and Christianisation of Language. A Case Study from the Highlands of Papua New Guinea*, Erlangen 1990, p. 173 ev

⁵ De vierde oorzaak is volgens Renck de geringe ondersteuning voor de instandhouding en ontwikkeling van locale talen door de overheid. Echter op dit punt is sinds het onderzoek van Renck een en ander verbeterd. De overheid stimuleert tegenwoordig het lees- en schrijfonderwijs in de locale taal.

⁶ Rachel Burke, *A Whole New Way of Thinking. Assisting Pastors in the Paradigm Shift towards Vernacular Scripture Use*, in: *Word & Deed. A Forum for Creative Ideas for Language Projects*, vol. 2, nr. 2 (2003), Inhouse publication SIL International, pp. 89-94. Vergelijk ook T. Wayne Dye, *Bible Translation Strategy. An analysis of its spiritual impact*, Dallas 1985, pp. 272-296

⁷ Vergelijk Van Capelleveen, a.w., p. 133-145

⁸ Een Nederlandse weergave van de Onobasulu-vertaling van Marcus 10, 25 luidt als volgt : “Kan een enorm dier, een *kamele*, door het gaatje van een naald gaan? Nee, dat gaat niet. Precies zo is het binnengaan van een rijke man in het Koninkrijk van God van alle moeilijke dingen het moeilijke.”